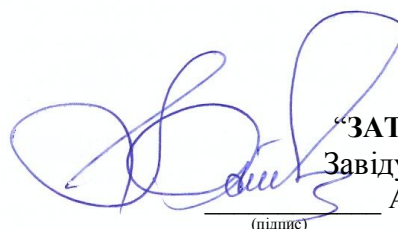

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА**

**НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ТА
СОЦІОГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН
ІМЕНІ О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО**

Кафедра історії України, археології та краєзнавства

“ЗАТВЕРДЖУЮ”
Завідувач кафедри
А.М. Острянюк
(прізвище та ініціали)

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ГЕРАЛЬДИКА ТА ФАЛЕРИСТИКА

Освітня програма 032 Історія та археологія

2022–2023 навчальний рік

Робочу програму розглянуто та схвалено на засіданні кафедри історії України, археології та краєзнавства.

Протокол № 1 від 31 серпня 2022 року.

Розробник: Гринь Олена Володимирівна, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства, кандидат історичних наук, доцент

Мова навчання – українська.

Мета навчальної дисципліни

Навчальний курс «Геральдика та фалеристики» включений до вибіркового компоненту освітньої програми підготовки бакалаврів спеціальності 032 «Історія та археологія» та є частиною блоку дисциплін, що представляють основи спеціальних галузей історичної науки, а також носить міждисциплінарний характер, маючи тісні сталі зв'язки з іншими фаховими дисциплінами.

Мета вивчення дисципліни – вивчення світових і вітчизняних геральдичних та нагородних систем, засвоєння науково-теоретичних засадних принципів експертизи гербів та нагород.

Завдання навчальної дисципліни:

- познайомити студентів зі становленням та розвитком геральдики та фалеристики як науки;
- виявити закономірності історичного розвитку геральдичних та нагородних систем країн світу та України;
- розвивати вміння розрізняти герби та нагороди різних часів, народів і країн, ідентифікувати їх за зовнішніми ознаками, визначати їх вік, походження;
- навчитися аналізувати і описувати герби;
- оволодіти практичними навичками виявляти відмінності між різними категоріями та ступенями нагород.
- орієнтуватися в оцінці культурно-історичної цінності фалеронімів, їх вартості на ринку предметів фалеристики.
- оволодіти практичними навичками роботи з історичними джерелами і науковою літературою з геральдики та фалеристики;
- виховувати повагу до національних символів.

Предметом курсу «Геральдика та фалеристика» є герби й фалероніми, історія їх виникнення та теоретичні засади сучасного стану створення гербів та нагород як особливого культурно-історичного феномену.

Програма навчальної дисципліни складається з двох змістових модулів:

- 1 геральдика
- 2 фалеристика

Обсяг дисципліни

	Денна форма	Заочна форма
Кількість кредитів ECTS	4	4
Кількість годин:	120	120
- лекції	16	6
- практичні / семінарські	18	2
- лабораторні	-	-
- індивідуальні завдання	-	-
- самостійна робота студента	86	112

Статус навчальної дисципліни - вибіркова.

Передумови для вивчення дисципліни. Вивчення «Історії України» та «Всесвітньої історії». Програма змістовно пов'язана зі «Спеціальними історичними дисциплінами» та «Основами наукових досліджень».

Очікувані результати навчання

Очікувані результати навчання (програмні результати навчання, загальні та фахові компетентності), що формуються у процесі вивчення дисципліни «Геральдика та фалеристика»

Загальні (шифри зазначені згідно освітньо-професійної програми):

ЗК 3. Здатність до абстрактного мислення, аналізу і синтезу.

ЗК 4. Здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово.

ЗК 6. Здатність до пошуку та аналізу інформації з різних джерел.

ЗК 8. Здатність застосовувати знання в практичних ситуаціях.

Фахові (шифри зазначені згідно освітньо-професійної програми):

СК 1. Усвідомлення взаємозв'язку між фактами, подіями, явищами і процесами в минулому та сучасності.

СК 4. Здатність використовувати у професійній діяльності наукові праці та інформаційно-довідкові видання (бібліографічні довідники, путівники до архівних фондів, архівні описи тощо), сучасні інформаційно-пошукові системи.

СК 5. Здатність відшуковувати необхідні для освітньої та наукової діяльності історичні джерела (архівні та опубліковані документи, етнографічні, картографічні матеріали, музейні експонати, археологічні артефакти і т. п.).

СК 6. Здатність використовувати релевантні методи опрацювання історичних та археологічних джерел, зокрема інструментарій спеціальних історичних дисциплін, а також сучасні інформаційні технології для обробки історичних даних.

СК 9. Здатність працювати з історичними текстами і документами, коментувати, анотувати їх відповідно до певних критеріїв; презентувати і обговорювати результати наукових досліджень.

СК 10. Здатність вільно оперувати спеціальною термінологією.

Здобувач вищої освіти буде здатен:

Знати:

- основні підходи до вивчення вітчизняної та світової історії, принципи і методи історичного пізнання, основні типи і види історичних джерел;
- ключові поняття та історію розвитку світової та вітчизняної геральдики та фалеристики;
- основні закони та правила геральдики та фалеристики;
- закономірності історичного розвитку геральдичних та нагородних систем країн світу та України;
- принципи створення гербів;

Вміти:

- володіти понятійно-категоріальним апаратом, професійно оперувати науковими термінами, прийнятими у фаховому середовищі.
- працювати з письмовими, зображальними та речовими історичними джерелами;
- розрізняти герби та нагороди різних часів, народів і країн, ідентифікувати їх за зовнішніми ознаками, визначати їх вік, походження;
- читати герби та емблеми;
- орієнтуватися в оцінці культурно-історичної цінності фалеронімів, їх вартості на ринку предметів фалеристики.
- акумулювати та поширювати кращий досвід професійної діяльності, інтегрувати досягнення інших наук для вирішення актуальних проблем історії.

Критерії оцінювання результатів навчання

а) робота на практичному занятті

Усна відповідь, доповідь, виконання завдань на практичному занятті

до 5 балів

Активність (доповнення, запитання)

1 бал

б) самостійна робота

до 5 балів

в) модульна контрольна робота (тестове завдання)

до 5 балів

г) творча робота

до 5 балів

Шкала оцінювання

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка за шкалою ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для заліку, курсової роботи (проекту), практики	для заліку
90 – 100	A	відмінно	зараховано
83 – 89	B	добре	
75 – 82	C		
68 – 74	D	задовільно	
60 – 67	E		
35 – 59	Fx	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
0 – 34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

Структура та тематичний план навчальної дисципліни

Змістовий модуль 1. Геральдика

Тема 1. Вступ в геральдику. Теоретична геральдика

Поняття «геральдика», «герб». Предмет і завдання геральдики як спеціальної історичної дисципліни. Місце геральдики в системі історичної науки та спеціальних історичних дисциплін. Міжпредметні зв'язки геральдики. Герб як історичне джерело. Герби як символічні емблеми держав, земель, міст, родів, військових, церковних та інших організацій.

Становлення геральдики як науки в світі та в Україні.

Тема 2. Походження і причини виникнення гербів

Походження і причини виникнення гербів. Перетворення герба з розпізнавального знака в символ військової доблесті і слави. Герб як свідчення шляхетного походження його власника. Герольди. Виникнення гербовників.

Тема 3. Складові герба

Щит як основа герба. Необов'язкові частини герба. Геральдичні та негеральдичні фігури. Поняття «метали», «емалі», «хутро» як складові опису герба. Правила нанесення та символічне значення кольорів.

Тема 4. Правила опису герба і методика визначення його приналежності

Етапи опису зображення герба. Блазонування рядами, стовпами, розрядами. Загальне блазонування герба. Правила створення герба.

Тема 5. Геральдичні символи України

Державні символи України: від Давньої Русі до УНР. Традиції козацької символіки. Міська геральдика. Геральдика української шляхти. Корпоративна геральдика. Герби на сучасному етапі.

Змістовий модуль 2. Фалеристика

Тема 1. Фалеристика як спеціальна галузь історичної науки, спеціальна історична дисципліна та навчальний предмет. Теорія фалеристики

Поняття «нагорода». Її функції, символіка, естетика і значення в історії людського суспільства. Розмаїття видів нагород. Класифікації нагород. Поняття «фалеронім».

Становлення і розвиток фалеристики як науки. Історія вивчення нагород у зарубіжній та вітчизняній науці.

Предмет і завдання фалеристики як спеціальної галузі історичної науки. Місце фалеристики в системі історичної науки та спеціальних історичних дисциплін. Міжпредметні зв'язки фалеристики. Джерельна база фалеристики.

Система понять і термінів фалеристики. Вертикаль відзнак у нагородних системах. Ордени та їх ступені. Основні правила носіння нагород.

Кореляція державних чинів і посад з відзнаками у нагородній системі. Складові частини нагороди. Аверс та реверс медалей і орденів. Орденські планки і стрічки. Дизайн орденів і медалей. Визначення станового положення нагородженого по металу відзнак, орденським стрічкам. Основні підходи до класифікації нагород.

Тема 2. Нагородні системи країн світу

Виникнення традиції нагородження в античному світі. Фалера як особливий вид відзнаки. Поява духовних орденів. Поява перших світських орденів. Зміна філософії орденської відзнаки.

Еволюція від «вступу» в становище члена ордену до «отримання» ордену у XVIII ст. Становий характер орденів. Ступені орденської відзнаки. Форування нагородних систем європейських країн.

Тенденції розвитку нагородних систем у XIX ст. Еволюція нагородних систем в роки Першої та Другої світових воєн. Розвиток нагородних систем в країнах світу в другій половині XX – на початку XXI ст.

Тема 3. Нагородні системи в українських землях у X – на початку XX ст.

Нагородні знаки Київської Русі і Галицько-Волинської держави. Нагородження на українських землях Великого князівства Литовського та Королівства Польського у XV-XVI ст. Формування нагородної системи Речі Посполитої другої половини XVI – кінця XVII ст. Вплив нагородних традицій Речі Посполитої на формування нагородних звичаїв українського козацтва. Нагородні системи Московської держави, Російської імперії та Речі Посполитої XVI – початку XX ст.

Тема 4. Радянська нагородна система 1918-1991 рр.

Зародження радянської нагородної системи. Розвиток системи нагород СРСР в роки радянсько-німецької війни: основні тенденції і особливості. Нові нагороди СРСР у повоєнний період.

Тема 5. Українські нагороди XX – початку XXI ст.

Проекти державних нагород Української Народної Республіки. Нагородна система Західноукраїнської Народної Республіки. Ордени і медалі уряду УНР в екзилі.

Нагородна система Української повстанської армії. Нагороди незалежної України.

Програма та структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						заочна форма					
	Разом	у тому числі					Разом	у тому числі				
л		пр	лаб	інд	ср с	л		пр	лаб	інд	ср с	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Модуль 1												
Змістовий модуль 1. Геральдика												
Тема 1. Вступ в геральдику. Теоретична	9	2				7	13	2				11

геральдика												
Тема 2. Походження і причини виникнення гербів	9	2				7	11					11
Тема 3. Складові герба	8	1				7	11					11
Тема 4. Правила опису герба і методика визначення його приналежності	15	1	2			12	11					11
Тема 5. Геральдичні символи України	18	2	6			10	15		2			13
Разом за змістовим модулем 1	59	8	8			43	61	2	2			57
Змістовий модуль 2. Фалеристика												
Тема 6. Фалеристика як спеціальна галузь історичної науки, спеціальна історична дисципліна та навчальний предмет. Теорія фалеристики	9	2				7	13	2				11
Тема 7. Нагородні системи країн світу	10	1	2			7	11					11
Тема 8. Нагородні системи на українських землях у Х-ХVII ст. Нагородні системи Московської держави, Російської імперії та Речі Посполитої ХVI – початку ХХ ст.	10	1	2			7	11					11
Тема 9. Радянська нагородна система 1918-1991 рр.	16	2	2			12	11					11
Тема 10. Українські нагороди ХХ – початку ХХI ст.	16	2	4			10	11	2				11
Разом за змістовим модулем 2	61	8	10			43	59	4	-			55
<i>Усього годин</i>	120	16	18			86	120	6	2			112

Теми практичних занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Правила опису герба і методика визначення його приналежності	2

2	Геральдика України ранньомодерної доби	
3	Територіальна геральдика України	2
4	Презентація творчого проєкту «Моделювання герба відповідно до геральдичних законів та правил»	2
5	Нагородні системи країн світу	2
6	Нагородні системи на українських землях у Х – на початку ХХ ст.	2
7	Радянська нагородна система 1918-1991 рр.	2
8	Українські нагороди ХХ – початку ХХІ ст.	2
9	Презентація проєктів «Нагороди моєї родини»	
Усього годин практичних занять		18

Самостійна робота

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Тема 1. Вступ в геральдику. Теоретична геральдика Герб як історичне джерело	7
2	Тема 2. Походження і причини виникнення гербів Підготовка до практичного заняття Геральдичні трактати та лицарські поеми, у яких тлумачилися гербові емблем	3 4
3	Тема 3. Складові герба Робота над творчим проєктом «Моделювання герба відповідно до геральдичних законів та правил» Презентація «Геральдична тварина»	7
4	Тема 4. Правила опису герба і методика визначення його приналежності Підготовка до практичного заняття Складання опису герба	3 9
5	Тема 5. Геральдичні символи України Підготовка до практичного заняття Герб рідного населеного пункту Складання проєкту герба	3 3 6
6	Тема 6. Фалеристика як спеціальна галузь історичної науки, спеціальна історична дисципліна та навчальний предмет. Теорія фалеристики Історія вивчення нагород в Україні. Парадний портрет як джерело з фалеристики	4 3
7	Тема 7. Нагородні системи країн світу Підготовка до практичного заняття Нагороди та ордени епохи Середньовіччя.	3 2

	Нагороди доби Просвітництва.	2
8	Тема 8. Нагородні системи на українських землях у X-XVII ст. Нагородні системи Московської держави, Російської імперії та Речі Посполитої XVI – початку XX ст. Підготовка до практичного заняття Орден Святого апостола Андрія Первозванного – перший російський орден.	3 4
9	Тема 9. Радянська нагородна система 1918-1991 рр. Підготовка до практичного заняття Бойові нагороди радянських республік. Робота над проектом «Нагороди моєї родини»	3 4 5
10	Тема 10. Українські нагороди XX – початку XXI ст. Підготовка до практичного заняття Державні премії України Президентські відзнаки України Робота над проектом «Нагороди моєї родини»	3 2 2 5
	Разом	90

Методи навчання

1. Інтерактивні методи навчання (диспут, навчальні ігри).
2. Словесні методи навчання (лекція, бесіда).
3. Практичні методи навчання (виконання творчих завдань, підготовка доповідей, презентацій).
4. Проблемний виклад матеріалу.
5. Частково-пошуковий метод.
6. Дослідницький метод навчання (підготовка проекту).

Методи контролю

1. Усне опитування, участь у груповій роботі.
2. Творчі роботи, презентації, проекти.
3. Самооцінювання.

Засоби діагностики успішності та якості навчання

- студентські проекти, презентації та виступи на практичних заняттях;
- усна відповідь;
- тестове завдання;
- есе, рецензування наукової літератури;
- письмова робота.

Форми контролю навчальних досягнень

Розподіл балів

	Поточне тестування та самостійна робота	Залік	Сума
	Змістовий модуль 1	Змістовий модуль 2	

Тема	T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	T9	T10	25	100
Бали	7	7	7	7	9	7	7	7	7	10		

Методичне забезпечення

Мультимедійний проєктор, презентації Power Point, завдання на онлайн платформі Learning Apps, а також у Google forms.

Рекомендовані джерела інформації

Основна література

Всеволодов И.В. Беседы о фалеристике. Из истории наградных систем. Москва: «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1990. 336 с.

Державні нагороди України. Кавалери та лауреати: Довідково-енциклопедичне видання / Уклад.: Болгов В.В., Болгов І.В. Київ: Інститут біографічних досліджень, 2006. 736 с.

Кобрин В. Б., Леонтьева Г.А., Шорин П.А. Вспомогательные исторические дисциплины. Москва: «Просвещение», 1984. 208 с.

Нагороди України: історія, факти, документи: у 3-х томах. Київ: «Українознавство», 1996.

Нестеренко П.В. Допоміжні історичні дисципліни. Геральдика, фалеристика: навчальний посібник. Київ: Кондор, 2015. 448 с.

Нестеренко П.В. Експертиза предметів і атрибутів: геральдика, фалеристика, вексилологія, еклібристика: робоча програма / П.В.Нестеренко. Київ : ДАКККиМ, 2005.

Самойленко О.Г. Спеціальні історичні дисципліни: навчальний посібник для студентів заочної форми навчання. Ніжин, 2004.

Специальные исторические дисциплины. Учебное пособие. Київ: Издательство Киевского национального университета имени Т.Шевченко, 1997.

Табачник Д.В., Бузало В.Й., Воронін В.М. Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини. У двох книгах. Книга І. К., 2004. 480 с.

Допоміжна література:

Антонов Б. И. Императорские ордена в Санкт-Петербурге. СПб., «Глагол», 2003.

Балязин В.Н. Казакевич А.Н., Кузнецов А.А., Соболева Н.А. Символы, святыни и награды Российской державы. М., 2004. 336.

Балязин В.Н., Дуров В.А., Казакевич А.Н., Самые знаменитые награды России. М., 2000. 416с.

Винклер П.П. Очерки истории орденов и знаков отличия в России от Петра Великого до наших дней. СПб., 1899. Вып. 1

Відзнаки Президента України. Ордени, медалі, нагородна зброя. К., «Мистецтво», 1999. 168 с.

Воронін В. Люди, держава, нагороди ... Нагородна система України ХХ – ХХІ століть: виникнення та розвиток в умовах політичних і соціально-економічних трансформацій держави і суспільства. Харків: Фоліо, 2013.

Гречило А. Українська міська геральдика. Київ; Львів, 1998.

Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України (XIV – перша половина ХХ ст.). Київ : Брама, 2001.

Гречило А. Герби та прапори міст і сіл України. Львів, 2020. Ч. 2. 112 с.

Гречило А. Сучасні символи областей України. Київ; Львів. 2008. 48 с.

Гречило А. Українська територіальна геральдика. Львів, 2010. 2010.

Дуров В.А. Ордена Российской империи. М., 2002. 224 с.

Дуров В.А. Русские и советские боевые награды. М., 1990. 104 с.

Єремєєв І.С. Герби гетьманів України. Київ, 1998.

Карпов В. В. Фалеристичні традиції Української народної республіки. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2015. № 1. С. 178–182.

Кривцов В.Д. Аверс №5. Каталог царских и советских наград, знаков, жетонов и настольных медалей. Т.1. М., 2004. 464 с.

Кварди В., Конаржевский К. Российские императорские и царские ордена: Краткий исторический очерк, выдержки из орденских статутів и правила ношения орденов. СПб., 1901.

Колесников Г.А., Рожков А.М. Ордена и медали СССР. М., 1974.

Круковський О., Пахолко С. Українська фалеристика другої половини ХІХ – середини ХХ ст. (із фондів Львівського історичного музею). Львів: Апріорі, 2011. 120 с.

Круковський О. Українська фалеристика другої половини ХІХ – середини ХХ століть у збірках Львівського історичного музею. Український археографічний щорічник. 2012. Вип. 16-17. С. 90–110. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uashch_2012_16-17_10

Курылев О.П. Боевые награды Третьего Рейха: Иллюстрированная энциклопедия. М., 2005. 355 с.

Куценко А.Н. Думанский Ю.В. Звезды орденов Мира. Донецк, 2002. 383 с.

Лесли Мадоннелл. Знаки различия и боевые награды Второй мировой: Иллюстрированная энциклопедия. М., 2003. 224 с.

Лукомский В.К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник с рисунками Егора Нарбута. Київ : Либідь, 1993.

Мурашев Г.А. Титулы, чины, награды. СПб., 2001. 352 с.

Наріжний К.Г. Живий світ геральдики: тварини і рослини в державній символіці. Київ, 1997.

Нестеренко П. Тернистий шлях української фалеристики. *Мистецтвознавство України*. 2012. Вип. 12. С. 326–331. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/Mysu_2012_12_50.pdf

Однороженко О. Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської ХІV–ХVІ ст. Харків, 2009. 312 с.

Панченко В. Міські та містечкові герби України. Київ, 2000.

Полянська І. Ордени кінця XVIII – середини XX століття з колекції Львівського історичного музею. Львів: Апріорі, 2013. 120 с.

Рудиченко А., Тинченко Я. Награды и знаки национальных армий и правительств. Украина. Белоруссия. Литва. Киев, 2011.

Семотюк Я. Українські військові відзнаки. Ордени, хрести, медалі та нашивки. Торонто–Київ, 1991. 51 с.

Смыслов О.С. Загадки советских наград 1918-1991 годы. М., 2005. 346 с.

Спасский И.Г. Иностранные и русские ордена до 1917 года. Ленинград, 1963.

Тарас Д.А. Боевые награды союзников Германии во II мировой войне. Минск, 2003. – 208 с.

Ульянов В.Б. Металлическая символика фашистской Германии. М., 2001. 191 с.

Ульянов В.Б. Гражданские и политические награды фашистской Германии. М., 2002. 176 с.

Шевелева Е.Н. Каталог отечественных орденов, медалей и нагрудных знаков. Л., 1962.

Шепелёв Л.Е. Титулы, мундиры и ордена Российской империи. М., 2005. 346 с.

Ярош О. Награды Британской монархии. 2005. 208 с.

Ярош О. Jus Honorum. К., 2004. 328 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. Мир наград. URL: <http://www.mirnagrad.ru>
2. Українська геральдика. URL: <http://heraldy.com.ua/>
3. Українське геральдичне товариство. URL: <http://uht.org.ua/ua/>
4. Міністерство оборони України. URL: <https://www.mil.gov.ua/ministry/simvolika-ta-nagorodi/yak-pravilno-nositi-nagorodi.html>